

ارزیابی انگاره صدرالمতألهین درباره مسئله تعامل علی با رویکرد دینی

منصور میر *

علی عسگری یزدی **

بیژن منصوری ***

چکیده

تعامل علی، راه‌حلی برای توصیف چگونگی ارتباط دوجانبه نفس و بدن است. اگر نفس امری مجرد و بدن امری مادی است، چگونه این دو که به‌لحاظ ماهوی از هم متمایزند، با یکدیگر رابطه خواهند داشت؟ ملاصدرا به‌تبع فیلسوفان پیش از خود، برای حل این مسئله به روح بخاری متمسک شده است. این نگاه، با چالش‌هایی مواجه است که در این مقاله با رویکردی دینی بررسی شده‌اند. در پایان نتیجه گرفته شده که نوع نفس‌شناسی ملاصدرا که خیلی شبیه و نزدیک به نفس‌شناسی دینی است، او را از تمسک به امری به نام «روح بخاری» بی‌نیاز می‌سازد و این نوع نفس‌شناسی بهتر می‌تواند به مسئله تعامل نفس و بدن و حل این معما بپردازد.

واژگان کلیدی

تعامل علی، روح بخاری، نفس‌شناسی، دوگانه‌انگاری، عدم بساطت، جسم رقیق.

طرح مسئله

اگر در انسان‌شناسی فلسفی، فیلسوفی معتقد باشد که حقیقت انسان چیزی جز همین بدن فیزیکی نیست و هر امری را در انسان می‌توان با استفاده از یک امر فیزیکی و جسمانی توجیه کرد و در توجیه حقیقت انسان نیازی به پادرمیانی هیچ امر ماوراءالطبیعی نیست، در این فرض مسئله‌ای به نام تعامل برای چنین کسی مطرح نمی‌شود. در نتیجه یگانه‌انگاری که بر فیزیکی بودن انسان تأکید می‌کند و اموری مثل عواطف، احساسات، علم،

mmir@ut.ac.ir

asgariyazdi@yahoo.com

b.mansouri50@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۶/۵

*. استادیار دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران.

**. استادیار دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران.

***. دانش‌آموخته دکتری مدرسی معارف اسلامی دانشگاه تهران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۳/۱۲

حس زیبایی‌شناختی و حس اخلاقی را با برخی امور فیزیکی و جسمانی توجیه می‌نماید، با مسئله تعامل درگیر نمی‌شود. (جمعی از مترجمان، ۱۳۹۳: ۳۱۵) آنچه مشکل ایجاد می‌کند و ذهن فیلسوف را به کاوش وامی‌دارد، دوگانه‌انگاری جوهری است؛ یعنی این فرض که حقیقت انسان متشکل از دو بُعد مادی و غیرمادی به نام نفس و بدن است و این دو بُعد اولاً ماهیتی متفاوت دارند؛ یعنی یکی از آن دو مادی و دیگری غیرمادی است و ثانیاً این دو امر که با هم کاملاً غیرهمسوخ هستند، با یکدیگر رابطه تعاملی و دوجانبه نیز دارند. در این صورت این پرسش مطرح می‌شود که دو موجود که ماهیتی متفاوت دارند، چگونه با یکدیگر رابطه برقرار می‌کنند و بر همدیگر تأثیر می‌گذارند؟ چگونه نفس که حقیقتی غیرمادی دارد، با بدن که ماهیتی مادی دارد، ارتباط برقرار می‌کند؟ آنچه در جهان فیزیک و طبیعت، ملموس و قابل مشاهده است، ارتباط و تعامل امور فیزیکی و مادی است. سنگ به شیشه برخورد می‌کند و آن را می‌شکند و به پای انسان نیز برخورد می‌کند و آن را زخمی می‌کند. چوب به یک دیوار برخورد می‌کند و بر آن تأثیر می‌گذارد، همان‌طور که خود چوب نیز از آن متأثر می‌گردد. آیا در انسان نیز همه تأثیر و تأثرات از این نوع است و هیچ اتفاق غیر فیزیکی رخ نمی‌دهد یا اینکه اتفاقاتی غیر فیزیکی نیز رخ می‌دهد؟

وقتی یک گرگ به من حمله می‌کند، ابتدا من با چشم خودم این صحنه را مشاهده می‌کنم. این مشاهده تأثیراتی را در قسمت‌های مختلف چشم من ایجاد می‌کند. بعد از این مرحله، حالتی به نام ترس در من اتفاق می‌افتد. رخداد حالت ترس، حالت دیگری به نام میل به فرار در من ایجاد می‌کند. میل به فرار نیز تصمیم به فرار و بعد اقدام به فرار را در من پدید می‌آورد. شکی نیست که بین نفس و بدن چنین رابطه دوجانبه‌ای برقرار است. این همان مسئله تعامل یا رابطه دوجانبه نفس و بدن است. سخن در این است که ماهیت حالاتی مثل ترس، میل به فرار و تصمیم به فرار چیست؟ آیا این حالات نیز ماهیتی مادی - مانند اتفاقاتی که در چشم می‌افتد و مثل اقدام به فرار کردن - دارند یا از ماهیتی غیرمادی برخوردارند؟ همان‌طور که اشاره شد، اگر کسی این حالات را دارای ماهیتی مادی تلقی کند، در واقع حقیقت انسان را مادی تلقی کرده و امور غیرمادی را در او نفی نموده است. در این صورت، برای چنین کسی مسئله تعامل طرح نمی‌شود؛ زیرا اگر مثلاً ترس، میل به فرار و ... مادی باشند، ارتباط این امر فرضاً مادی با اقدام به فرار که آن نیز امری مادی است، مشکلی ندارد. امور مادی در طبیعت با یکدیگر مرتبط هستند و رابطه علی - معلولی دارند و این امر در طبیعت متعارف است و مشکلی ایجاد نمی‌کند. مشکل وقتی به وجود می‌آید که کسی ماهیت اموری مثل ترس، تصمیم، میل، درد، عشق، نفرت، هیجان، امید، ناامیدی و اندیشه را غیرمادی بداند و بین این امور و بدن و امور بدنی نیز به رابطه دوجانبه یا تعامل علی قائل شود. در دوگانه‌انگاری جوهری، حقیقت انسان متشکل از دو امر جوهری نفس و بدن است. نفس خود حقیقتی جوهری و غیرمادی است که دارای حالات و ویژگی‌هایی مثل درد، ترس، عشق، نفرت، امید و ناامیدی است. خود این حالات نیز البته دارای ویژگی

غیرمادی هستند. بدن نیز با همه ویژگی‌هایش دارای ماهیتی مادی است. (همان: ۱۲۷) برای دوگانه‌انگار جوهری، مسئله تعامل به‌طور جدی مطرح می‌شود. چون ماهیت نفس و ویژگی‌هایش با ماهیت بدن و ویژگی‌هایش متفاوت است. شیوه تعامل بین این دو امر جوهری و ویژگی‌هایشان مسئله‌ساز است. همان‌طور که اشاره شد، مسئله تعامل برای طیفی از فیلسوفان که به یگانه‌انگار معروف هستند، اصلاً به‌عنوان یک مسئله مطرح نمی‌شود. برای رفتارگرایان که گروهی از یگانه‌انگاران هستند و معتقدند اولاً یک امر جوهری به نام نفس در انسان وجود ندارد و ثانیاً برای حالاتی مثل ترس، درد و نفرت حقیقتی غیرمادی قائل نیستند و آنها را با برخی رفتارهای متناظر توجیه می‌نمایند، مواجهه با مسئله تعامل علی‌اصلاً دشوار نیست. وقتی همه امور انسان مادی باشند، چرا باید تعامل چنین موجود مادی‌ای با جهان مادی اطرافش دشوار باشد؟ همچنین برای فیزیکیالیست‌ها که طیفی دیگر از یگانه‌انگاران هستند و حقیقت ویژگی‌های فوق را با رخدادهای مغزی و عصبی توجیه می‌کند (جمعی از مترجمان، ۱۳۹۲: ۱۹۹) یا گروهی دیگر از یگانه‌انگاران، یعنی کارکردگرایان که برای توجیه آنها به جای تأکید بر رفتار تنها یا رخدادهای مغزی و عصبی تنها، به مجموعه آنها به‌عنوان ورودی - خروجی‌ها تکیه می‌نمایند، مسئله تعامل علی‌مطرح نیست. (پوراسماعیل، ۱۳۹۳: ۲۹) این مسئله عمده‌تاً برای دوگانه‌انگاران جوهری و سپس برای دوگانه‌انگاران ویژگی مطرح می‌شود. در دوگانه‌انگاری ویژگی با اینکه نفس و روح در انسان حذف می‌شود، انسان متشکل از یک حقیقت جوهری جسمانی با دو مجموعه از ویژگی‌های مادی و غیر مادی است. این دو گروه از نظریه‌پردازان چون به اموری مادی و غیرمادی در انسان قائل‌اند و میان آنها رابطه تعاملی نیز برقرار می‌کنند، باید به چگونگی رابطه بین دو طیف امور به‌لحاظ ماهوی غیرهمسنگ پردازند و برای این نوع تعامل دوجانبه توجیه درستی ارائه کنند.

تاریخچه بحث

الف) یونان باستان

تا جایی که تاریخ فلسفه نشان می‌دهد، یکی از دغدغه‌های فیلسوفان در یونان باستان، تحلیل فلسفی حقیقت انسان و غالباً ارائه یک دیدگاه دوگانه‌انگارانه درباره او بوده است. فیلسوف بزرگی مثل افلاطون، انسان را موجودی دوبعدی معرفی می‌کند و برای او نفس و بدن به‌عنوان دو جوهر کاملاً متمایز و به‌لحاظ ماهوی متفاوت قائل می‌شود؛ (افلاطون، ۱۳۸۰، ۳: ۱۷۷۲) اما درباره اینکه این دو بُعد متمایز چگونه با هم تعامل دارند، صراحتاً سخنی نمی‌گوید. همچنین شاگرد او ارسطو با اینکه نظریه‌ای متفاوت با استادش مطرح می‌نماید و نفس را صورت بدن و بدن را ماده نفس می‌پندارد، (اکریل، ۱۳۸۰: ۲۳۰ - ۱۹۱) درباره چگونگی تعامل این دو بُعد انسان باز صراحتاً سخن نمی‌گوید.

ب) قرون وسطا

فیلسوفان دوره قرون وسطا درباره حقیقت انسان، چیزی اضافه بر نظریه‌های افلاطون و ارسطو مطرح نکردند. (کاپلستون، ۱۳۸۷: ۱۰۰) ایشان نیز با صراحت به موضوع تعامل نپرداختند؛ هرچند با توجه به نظریه‌های آنها می‌توان دشواری یا عدم آن را در مواجهه با مسئله تعامل فهمید.

ج) دوران مدرن

برای نخستین بار این رنه دکارت فرانسوی بود که با ارائه تقریر جدیدی از دوگانه‌انگاری، مسئله تعامل علی میان نفس و بدن را به‌طور مشخص در آثار خود طرح نمود. وی در عین اینکه ماهیت نفس را فکر و ماهیت بدن را امتداد می‌دانست، بین این دو حقیقت کاملاً متفاوت قائل به تعامل علی نیز بود. (دکارت، ۱۳۷۶: ۳۳۱) بعدها فیلسوفانی همچون مالبرانش و لایبنیتس در عین اینکه نفس‌شناسی دکارت را قبول کردند، تعامل میان آنها را انکار نمودند و نظریه‌هایی مانند اصالت توازی و هماهنگی پیشین‌بنیاد را بنیان نهادند. در این نظریه‌ها بین نفس و بدن، هرگونه ارتباط و تعاملی نفی شد و درباره چگونگی ارتباط به ماورای طبیعت و خداوند گفته شد این خداوند متعال است که نفس و بدن را به‌گونه‌ای تنظیم کرده که با مشاهده مثلاً حمله یک گرگ در همان حال، حالتی مانند ترس در انسان ایجاد شود. رخداد حالت ترس، معلول مستقیم مشاهده گرگ نیست؛ بلکه معلول کار خداوند است. در نظریه توازی، خداوند دائماً در حال فعالیت است و همه حالات را با پیدایش زمینه‌های مادی آنها آن‌به‌آن در من ایجاد می‌کند؛ (کاپلستون، ۱۳۸۵: ۴/ ۲۴۰) اما در نظریه هماهنگی پیشین‌بنیاد خداوند از پیش، نفس و بدن را به‌گونه‌ای تنظیم کرده است که با پیدایش زمینه‌های مادی، حالات و رخدادهای نفسانی به وجود آید؛ در این نظریه، نه نفس بر بدن تأثیر می‌گذارد و نه بدن بر نفس. این فقط اراده و خواست خداوند است که به صورت هماهنگی پیشین بین نفس و بدن سازگاری ایجاد کرده است. (همان: ۴/ ۳۹۳ - ۳۹۲).

د) دوره معاصر

در فلسفه ذهن معاصر، فیلسوفان به دو طیف جدی تقسیم شده و رودرروی هم قرار گرفته‌اند. مشکل عمده‌ای که این فلاسفه را به صف‌بندی کشانده، همین مسئله تعامل علی میان نفس و بدن بوده است. پرسش این بوده که دوگانه‌انگاری چه بنابر تقریر افلاطون و چه ارسطو، چگونه به تعامل میان دو جوهر متمایز و متفاوت از هم می‌انجامد؟ اگر نفس امری مجرد و غیرمادی و بدن امری مادی است، بین این دو جوهر چگونه رابطه برقرار می‌شود؟ همین مشکل، عمده فیلسوفان ذهن را بر آن داشت تا از دوگانه‌انگاری جوهری دست بکشند و به سمت دیدگاه‌های مادی‌انگارانه‌ای مثل رفتارگرایی، فیزیکیالیسم، کارکردگرایی، حذف‌گرایی و وسیله‌انگاری روی آورند.

در دنیای اسلام برای فیلسوفان مسلمان فقط طرح نفس‌شناسی اهمیت نداشت و این فیلسوفان همزمان از مسئله تعامل علی نیز بحث کرده‌اند. دیدگاه غالب ایشان درباره حقیقت انسان، دوگانه‌انگاری جوهری است. فیلسوفان بزرگی مثل ابن‌سینا و ملاصدرا با ارائه نظریه دوگانه‌انگاری، به تعامل علی میان آنها نیز قائل بودند. سپس وقتی با پرسش چگونگی ارتباط دوجانبه میان دو جوهر متفاوت مواجه می‌شدند، راه‌حلی ارائه می‌نمودند. برای نمونه، ابن‌سینا برای حل مسئله، روح بخاری را مطرح کرد که چون روح بخاری حقیقتی نیمه‌مادی نیمه‌مجرد دارد، بین نفس و بدن واسطه می‌شود و ارتباط آنها را ممکن می‌سازد.

نکته‌ای که در پایان این بخش باید به آن اشاره شود، این است که تحلیل و بررسی نگره ملاصدرا به مسئله تعامل با رویکردی دینی و کلامی و براساس آیات و روایات صورت می‌گیرد؛ یعنی در این بررسی و نقد، کاری عقلانی و فلسفی صورت نمی‌گیرد؛ هرچند امکان چنین کاری هست و نگارنده در مقاله‌ای دیگر، نگره ملاصدرا را با رویکردی فلسفی بررسی و نقادی کرده است. (منصوری، ۱۳۹۳: ۱۴۷ - ۱۲۰) اما در این مقاله دیدگاه حکیم شیراز صرفاً با رویکردی دینی و با توجه به آیات قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام بررسی و نقد می‌شود.

تحلیل ماهیت و چیستی نفس در حل مسئله

الف) دوگانه‌انگاری صدرایی

ملاصدرا در آثار خود، دوگانه‌انگاری را به‌عنوان دیدگاهی مطرح می‌کند که حقیقت انسان را به‌درستی بازتاب می‌دهد. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، این دیدگاه به دو حقیقت جوهری در انسان به نام نفس و بدن قائل است که نفس امری مجرد و غیرمادی و بدن امری مادی و فیزیکی است. این فیلسوف با تعریف فیلسوفانی همچون ابن‌سینا از نفس مخالفت می‌کند. این فلاسفه نفس را امری می‌دانند که یک جنبه آن حقیقتی الهی است که قابل شناسایی نیست و جنبه دیگر آن، حیث تعلقی و تدبیری است که با بدن مرتبط است و آن را تدبیر می‌کند. از نظر ایشان، حقیقت وجود نفس یک نحوه بیشتر نیست و آن همان حیث تعلقی و تدبیری است. نفس تا زمانی که با بدن مرتبط است، عنوان نفس بر آن صادق می‌باشد. تنها وقتی که از بدن مفارقت پیدا کرد، دیگر عنوان نفس بر آن صادق نیست؛ بلکه به وجود دیگری به نام عقل تبدیل پیدا می‌کند. (صدرالدین شیرازی، ۱۹۹۰: ۱۲)

فیلسوفان پیش از صدرا گویا جنبه تعلقی و تدبیری نفس را جزء حقیقت نفس به شمار نمی‌آوردند و نفس را یک حقیقت جوهری مجرد می‌دانستند؛ اما این حقیقت جوهری که کُنه و ذات نفس را تشکیل می‌دهد، قابل شناسایی نیست. نفس تنها از حیث تعلقی و تدبیری آن قابل شناسایی است و این جنبه نفس هم جزء حقیقت نفس نیست و از عوارض لاحق لازم آن به شمار می‌آید؛ اما در نظر حکیم صدرا، تعلق تدبیری حقیقت

نفس است و فقط وقتی که از این حالت تدبیری بیرون آمد و از بدن فاصله گرفت، یک جوهر مفارق می‌شود و آن هنگام، دیگر عنوان نفس بر آن صادق نیست.

صدرا بعد از اینکه جنبه تدبیری نفس را مقوم نفس می‌داند، می‌گوید نباید تصور کرد حال که نفس حقیقت تعلقی دارد، پس مضاف به بدن و عارض بر آن است و دیگر جوهریت بر آن صدق نمی‌کند. در عین حال که نفس ذات و حقیقتی تدبیری دارد، یک جوهر است که با جوهر بدن نوع واحدی را تشکیل می‌دهند. (همان: ۱۳۳) بنابراین از نظر ملاصدرا، نفس و بدن دو حقیقت جوهری هستند، نه اینکه یکی جوهر و دیگری عرض و یکی اصل و دیگری فرع باشد. این دو حقیقت جوهری، حقیقت انسان را شکل می‌دهند. ایشان البته برای جوهر بودن نفس برهانی نیز اقامه می‌کند که از ذکر آن صرف‌نظر می‌کنیم. (همان: ۲۷)

ب) ماهیت نفس

حال باید پرسید ماهیت نفس به عنوان یک حقیقت جوهری از نظر ملاصدرا چیست؟ آیا یک حقیقت مادی بر آن حاکم است یا امری غیرمادی و متمایز از بدن مادی است؟ این فیلسوف علاوه بر انسان، نباتات و حیوانات را نیز دارای نفس می‌داند. از نظر وی، نفوس نباتی، صوری مادی و منغمر در ماده هستند؛ هرچند از صور عناصر و معادن به عالم ملکوت نزدیک‌ترند. لذا با همه مادیتی که دارند، اندکی از صور عناصر و معادن لطیف‌ترند. (همان: ۱۶۴) ایشان اما برای نفوس حیوانی و انسانی تجرد قائل می‌شود و در کتاب *اسفار* ابتدا سه برهان بر تجرد نفس حیوان اقامه می‌کند که برای اثبات تجرد نفوس انسان‌ها نیز کاربرد دارند. (همان: ۴۴ - ۴۲) سپس به طور مشخص برای اثبات تجرد نفوس انسان‌ها یازده برهان اقامه می‌نماید. (همان: ۳۳۰ - ۲۶۰) چون هدف از تحریر این مقاله، اثبات تجرد نفس نیست، تنها به مقصود اصلی ملاصدرا، یعنی مجرد بودن نفس و تمایزش از بدن اشاره می‌شود و از ذکر براهین فوق و میزان قوت و ضعف آنها در اثبات مقصود پرهیز می‌گردد.

از نظر ملاصدرا، نفس کاملاً از بدن متمایز است و براهین فوق هم جوهر بودن و هم تجرد و تمایزش را از بدن مادی نشان می‌دهند. حال آیا نفس مجرد از همان ابتدای تکونش امری مجرد است یا یک صورت مادی است؟ ملاصدرا در نظریه ابتکاری خودش که با نظریه فیلسوفان پیش از خود مثل ابن‌سینا متفاوت بوده، به نظریه جسمانیة‌الحدوث و روحانیة‌البقاء نفس معروف است، همه صوری را که از جانب واهب‌الصور به جواهر مادی و ابدان افزوده می‌شوند، صوری مادی می‌داند. از آنجا که این صور مادی در عناصر و معادن و در نباتات، قوه مجرد شدن و کمال تجردی را ندارند، حرکت جوهری در آنها در همان حد باقی می‌ماند و نمی‌توانند به مراحل بالاتر صعود کنند؛ ولی صور حیوانی و انسانی بر اثر حرکت جوهری، مراحل از کمالات بالاتر را می‌پیمایند و به نفوس حیوانی و انسانی تبدیل می‌شوند. نفوس حیوانی به دلیل نداشتن استعداد بالاتر در همان مرحله مادی مثالی خود می‌مانند؛ ولی نفوس انسانی مراتب بالاتری را طی می‌کنند تا اینکه از بدن

مادی مفارقت کرده، به مجرد تام نائل می‌گردند. (همان: ۳۲۶ و ۳۷۸) بنابراین نفوس انسانی و حیوانی در ابتدای تکوّن و حدوث، امری کاملاً مادی هستند که بر اثر حرکت جوهری، مراحل از مجرد را می‌پیمایند و به مراحل بالاتری نیل پیدا می‌کنند.

پرسش مهم دیگر این است که از نظر ملاصدرا، نفوس حیوانی و انسانی که بر اثر حرکت جوهری به مرحله مجرد و تمایز از بدن عنصری و مادی می‌رسند، آیا مادام که با بدن مادی هستند و به تدبیر آن مشغول‌اند، به مجرد تام می‌رسند یا اینکه هنگام تدبیر بدن و تعلق به آن، مجرد تام بر آنها حاکم نیست؟ اشاره شد که ملاصدرا در تعریف نفس، صدق عنوان نفس را تا زمانی که نفس با بدن ارتباط تدبیری دارد، درست دانست؛ اما وقتی که نفس از بدن مفارقت می‌کند، به یک جوهر تام و عقل مفارق تبدیل می‌شود و از این پس عنوان نفس بر آن صادق نیست. مضمون این سخن آن است که نفس با حفظ عنوان نفس، یک موجود مجرد تام نیست. وی در جایی دیگر از *اسفار* صراحتاً نفس را مادام که نفس است و به عقل مفارق تبدیل نشده است، یک صورت مادی می‌داند:

پس نفس تا زمانی که از قوه وجود جسمانی به فعلیت عقل مفارق خارج نشده است، بر حسب تفاوت درجاتش و نزدیکی و دوری به نشئه عقلی‌اش و بر حسب شدت و ضعف و کمال و نقص وجودی‌اش یک صورت مادی است؛ زیرا وجود، اشتدادپذیر است ... (همان: ۱۴)

در عبارت فوق با صراحت از عنوان صورت مادی برای نفس استفاده شده است. تنها وقتی که نفس از بدن جدا شود، مجرد تام پیدا می‌کند و آن وقت هم تنها عنوان عقل مفارق و مجرد تام صادق است، نه نفس. این فیلسوف در جایی دیگر برای نفی روحانیه‌الحدوث بودن نفس چندین دلیل اقامه می‌کند؛ از جمله اینکه روحانیه‌الحدوث بودن نفس با تعلق به بدن سازگاری ندارد. امری که ذاتاً روحانی و مجرد است، چگونه می‌تواند با بدن مرتبط گردد و از حالات صحت و مرض و الم و لذت بدن منفعل شود؟ (همان: ۳۴۵ - ۳۴۴) مفاد این دلیل همان مجرد تام نبودن نفس است؛ یعنی نفس به سبب ارتباط با بدن و حقیقت تعلقی‌اش نمی‌تواند یک امر مجرد تام باشد. البته حکیم شیراز می‌پذیرد که نفس بر اثر حرکت جوهری از حالت صورت مادی محض بیرون می‌آید و مراحل از مجرد را می‌پیماید؛ اما طی این مراحل آن را به مجرد تام نمی‌رساند و تا در مرحله تعلق تدبیری است، به مثابه یک صورت مادی عمل می‌کند. ملاصدرا در فقره‌ای دیگر از کتاب *اسفار* بر سخن فوق تأکید می‌کند و می‌گوید:

و اما نفس بما هی نفس و همچنین هر صورت و طبیعت مادی‌ای که محصلّ جسم است، بسیط‌الهیویه نیست. (همان: ۳۷۵)

بسیط‌الهیویه نبودن نفس، معادل با مجرد تام نبودن است و وقتی چیزی مجرد تام نباشد، آیا می‌توان آن را

امری مادی دانست؟ از عنوان صورت مادی که ملاصدرا برای نفس به کار برد، ظاهراً می‌توان مادی بودن را به نفس نسبت داد؛ یعنی حالا که نفس مجرد تام و بسیط‌الهییه نشد، پس امری مادی است؛ اما از براهینی که این فیلسوف برای اثبات نفوس حیوانی و انسانی اقامه می‌کند، باید نتیجه دیگری گرفت. درست است که نفس امری بسیط نیست؛ اما مادی محض هم نمی‌تواند باشد. براهین تجرد نفس، حقیقتی متمایز از بدن را به ما نشان می‌دهند؛ یعنی اینکه نفس مادامی که عنوان نفس را دارد، اولاً مجرد تام نیست و ثانیاً مثل بدن، مادی محض هم نیست؛ زیرا با برهان می‌توان نشان داد که از بدن متمایز است. بنابراین نفس امری مادی است؛ اما نه یک امر مادی مثل اجسام مادی و ابدان مادی متعارف که با آنها سروکار داریم؛ بلکه یک امر مادی که می‌تواند با بدن مرتبط شود و از لذات و آلام و صحت و مرضش منفعل گردد. اگر بتوان چنین تعبیری برای نفس ملاصدرا به کار برد، باید بگوییم نفس مورد نظر ملاصدرا یک «جسم لطیف» است که نه بسان مجردات تام و عقول مفارق است و نه بسان امور مادی محض و متعارف که همه می‌شناسیم. از آنجا که نفس با بدن مادی مرتبط است و از حوادث و رخدادهای بدنی متأثر می‌شود و بر اوضاع بدنی تأثیر می‌گذارد، نمی‌تواند مجرد تام باشد و به سبب اینکه با برهان می‌توان نشان داد که از بدن متمایز است، نمی‌توان گفت امری کاملاً مادی است. پس نفس چیزی میان مادی محض و مجرد محض است.

ج) بررسی و نقد

یک. نگاه قرآنی

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، نقد و بررسی‌ها در این نوشتار براساس آیات قرآن و روایات ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} و با رویکردی کلامی انجام می‌گیرد. برای شروع بحث از آیات قرآن آغاز می‌کنیم. آیات فراوانی وجود دارد که به صورت مستقیم و غیرمستقیم از وجود بُعدی متمایز و متفاوت با بدن به نام «روح» یا «نفس» سخن به میان آورده‌اند. در چند آیه از نفخ روح بعد از تکمیل بدن سخن به میان آمده است. در سوره حجر آیات ۲۸ و ۲۹ این چنین آمده است: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ * فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ.» در سوره ص آیات ۷۱ و ۷۲ خداوند متعال می‌فرماید: «إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِينٍ * فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ.» در سوره سجده آیات ۷ تا ۹ می‌فرماید: «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِّنْ طِينٍ * ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ * ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُّوحِهِ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْبَصَارَ وَ الْفُؤَادَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ.»

این آیات با صراحت از بُعد دومی در انسان خبر می‌دهد. وقتی مراحل مختلف بدن و جنبه جسمانی انسان تکمیل می‌شود، بعد دیگری به نام روح در انسان دمیده می‌شود و در واقع خلقت انسان به تمام و کمال خود می‌رسد. البته با اینکه در آیات فوق از بُعد دوم انسان با عنوان روح سخن گفته شده است؛ اما با صراحت از

ماهیت آن، که آیا این روح امری مادی یا غیرمادی است، سخن گفته نشده است و حتی مطلبی هم در این باره قابل استنباط نیست. البته در همه این آیات، کلمه روح به ضمیر «یاء» (روحي) اضافه شده است که مرجع ضمیر، وجود خداوند است. ممکن است کسی از ظاهر این آیات این گونه استنباط کند که روح چون به «یاء» اضافه شده، پس جنس و ماهیتش همسرخ با وجود خداوند متعال است و همان طور که وجود خدا یک حقیقت مجرد محض است، پس سنخ و حقیقت روح که در انسان دمیده شده است نیز مجرد محض می باشد و هیچ سنخیتی با ماده و مادیات ندارد؛ اما چنان که در بررسی روایی خواهد آمد، چنین چیزی قابل استنباط نیست. از اضافه فوق، چنین سنخیتی با وجود مقدس خداوند متعال قابل فهم نیست.

در آیاتی از قرآن کریم از تعبیر «توفی» استفاده شده است. در سوره زمر آیه ۴۲ آمده است: «اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فِيمِمْسِكَ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ». در سوره سجده آیه ۱۱ نیز چنین می فرماید: «قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ». در سوره نحل آیه ۳۲ نیز می فرماید: «الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ». در سوره انفال نیز می خوانیم: «وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ». در آیات فوق، تعبیر «توفی» که به معنای گرفتن چیزی به طور کامل می باشد، (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۸۰۷؛ مسعود، ۱۳۸۰: ۲ / ۵۶۹) به کار رفته است. سخن در این است که وقتی بدن انسان حین مرگ در خاک می شود و از بین می رود، گویا چیزی دیگری در انسان وجود دارد که ملائکه یا خداوند متعال آن را به طور کامل می گیرند. پس معلوم می شود که غیر از ساحت بدن، ساحتی دیگر در انسان وجود دارد که باقی می ماند و بقا و جاودانگی انسان به بقای آن است.

در سوره مؤمنون آیات ۱۲ تا ۱۴ خداوند متعال می فرماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ * ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعُلَقَةَ مَضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمَضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ». در این آیات، مراحل تکمیل جنین انسان که همان بعد بدنی و جسمانی انسان است، مطرح می شود و سپس از آفرینش دیگر سخن به میان می آید. این آفرینش دیگر البته از جانب اندیشمندان به طرق گوناگون تفسیر است. برای نمونه، ملاصدرا از آن برای اثبات جسمانیة الحدوث بودن نفس استفاده کرده است و دیگران البته چنین تفسیری را برتنافته و آن را مخالف با روحانیة الحدوث نفس ندانسته اند؛ (برنجکار، ۱۳۸۹: ۸ - ۵) اما همگی در این امر مشترکند که منظور از این آفرینش دیگر، خلقت بعد دوم انسان است که از آن به روح یا نفس تعبیر می شود. حال این روح یا نفس یا در ابتدای تکنون وضعیتی مادی داشته و سپس بر اثر حرکت جوهری تبدیل وجودی یافته و به امری غیرمادی و مجرد تبدیل شده است یا از همان اول امری غیرمادی بوده و حدوثش روحانی و غیرمادی بوده است. در مجموع، آیات فوق نیز از ساحتی دیگر در انسان

خبر می‌دهند که با مراحل تکمیل جسم انسان متفاوت و از آن متمایز می‌باشد.

آیات فوق به صورت مستقیم بر وجود ساحتی غیر از بدن در انسان دلالت داشتند. البته این آیات، تصریحی بر ماهیتی کاملاً غیرمادی و به تعبیر فلسفی «مجرد تام» برای این ساحت دوم در انسان معرفی نکرده‌اند. اینکه ساحتی غیر از این جسم که ماهیتی جسمانی محض نداشته باشد، در انسان وجود دارد، از آیات فوق قابل استنباط است؛ اما اینکه این ساحت غیرجسمانی آیا کاملاً مجرد است یا دارای ویژگی‌های مادی است یا از نوعی مادیت - هرچند نه در حد مادیت امور جسمانی متعارف - از آیات فوق قابل استنباط نیست.

اما برخی از آیات قرآن کریم نیز به صورت غیر مستقیم بر وجود ساحتی غیر از ساحت بدن در انسان دلالت دارند. آیاتی که قرآن در مسئله ایمان و کفر مطرح می‌کند، از همین نوع هستند: «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (بقره / ۳) و «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ». (حجرات، ۱۵) آیاتی نیز درباره کفر انسان‌ها وجود دارد: «وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (عنکبوت / ۵۲) و «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا». (انسان / ۳) ایمان و کفر انسان زمانی ارزش اخلاقی خواهد داشت که امری اختیاری و غیر جبری باشند. اگر ایمان مؤمنان و کفر کافران، امری غیر اختیاری بود هیچ ارزش و سرزنشی نداشت. روشن است که در فیزیک و طبیعت، مسئله اختیار وجود ندارد؛ بلکه همه امور طبیعی براساس یک جریان قانون‌مند و ضروری علی و معلولی صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، وقتی ایمان و کفر امری اختیاری باشند، معلوم است که به بدن انسان که جزئی از طبیعت و فیزیک و مثل طبیعت بر آن جبر حاکم است، مربوط نمی‌شوند؛ بلکه باید به ساحتی دیگر در انسان که همان بُعد غیرمادی وجود اوست، مربوط باشند. بنابراین آیات فوق هرچند به صورت غیر مستقیم، باز بر یک ساحت غیرمادی به نام روح یا نفس در انسان دلالت دارند. اگر چنین ساحت اختیاری و غیرمادی در انسان وجود نداشته باشد، حداقل امور مثل ایمان و کفر قابل توجیه نیستند. (آل‌بویه، ۱۳۸۹: ۱۲۷ - ۱۲۶)

آیاتی که درباره توبه و استغفار مطرح شده‌اند نیز مثل آیات مربوط به ایمان و کفر، غیرمستقیم بر ساحتی غیر مادی در انسان دلالت دارند: «وَأَسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تَوَبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ»، (هود / ۹۰) «وَتَوَبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (نور / ۳۱) و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوَبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا». (تحریم / ۸) در این آیات، به توبه و استغفار دستور داده شده و روشن است که توبه و انابه و استغفار نیز باید امری اختیاری و غیر جبری باشند تا به لحاظ اخلاقی ارزش داشته باشند. حال که اینها امری اختیاری شدند، پس نمی‌توانند مربوط به بدن که جزئی از طبیعت است، باشند. بنابراین ساحتی غیرمادی و غیرجبری در انسان به نام نفس یا روح یا هر عنوان دیگری باید وجود داشته باشد تا امور اختیاری فوق به آن مستند شوند. معلوم است که آیات فوق باز به طور غیرمستقیم بر ساحتی غیر مادی در انسان دلالت دارند. (همان: ۱۲۹ - ۱۲۸)

آیات فوق نیز هرچند از وجود ساحتی غیرمادی در انسان خبر می‌دهند، بر مجرد تام یا غیر تام این ساحت دلالتی ندارند. اگر کسی بخواهد میزان مجرد یا مادیت آن را بفهمد، باید به آیات دیگری - البته اگر چنان آیاتی وجود داشته باشند - یا به روایات موجود در منابع روایی مراجعه کند. شاید بتوان ادعا کرد که همه آیاتی که در قرآن کریم به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر ساحتی غیرمادی در انسان دلالت دارند، از بیان میزان مجرد یا مادیت این ساحت ساکت‌اند. همه این آیات، تنها از امری متمایز از بدن و متفاوت با آن سخن می‌گویند؛ اما آیا در روایات منقول از ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} دلالتی در این باره وجود دارد؟

دو. نگاه روایی

در منابع روایی شیعه، روایاتی وجود دارد که دست کم می‌توان از آنها چنین فهمید که روح یا نفس، امری مجرد تام نیست و حقیقتی کاملاً غیرمادی بر آن حاکم نمی‌باشد. از امام صادق^{علیه‌السلام} نقل شده است که فرمودند:

ان الارواح في صفة الأجساد. (کلینی، ۱۴۰۵: ۳ / ۲۲۴)

این روایت به‌طور آشکار، روح را با صفت «اجسام» معرفی می‌کند. محمد ابن یحیی می‌گوید:

سألت ابا عبدالله عن قول الله عز وجل: و نفخت فيه من روحي؛ فقال: ان الارواح متحرك كالريح و انما سمي روحاً لانه اشتق اسمه من الريح و انما أخرجه عن لفظة الريح لان الروح مجانسة الروح و انما اضافته الى نفسه لانه اصطفاه على سائر الارواح. (همان: ۱ / ۱۳۴ - ۱۳۳)

شبهه روایت فوق از امام باقر^{علیه‌السلام} نیز روایت شده است که فرمودند:

ان الروح متحرك كالريح و انما سمي روحاً لانه اشتق اسمه من الريح و انما أخرجه عن لفظة الريح لان الارواح مجانسة للريح. (به نقل از: برنجکار، ۱۳۸۹: ۲۰)

از این دو روایت اخیر به وضوح برمی‌آید که ارواح انسانی، حقیقتی شبیه باد دارند و نوعی مجانست و هم‌سنخی با باد - که یکی از امور مادی است - در ارواح وجود دارد. حتی در بخش آخر روایت منقول از امام صادق^{علیه‌السلام} علت اضافه شدن کلمه روح به ضمیر «یاء» نیز بیان شده است. پیش‌تر اشاره شد که کسی ممکن است تصور کند از اینکه خداوند در آیه «وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» روح را به خودش نسبت داده است (روحی)، معلوم می‌شود که روح حقیقتی مجرد و کاملاً غیرمادی در حد وجود مجرد تام خداوند می‌باشد؛ اما امام صادق^{علیه‌السلام} علت این اضافه را ترجیح دادن روح انسان بر سایر ارواح از جانب خداوند متعال می‌داند؛ یعنی این اضافه، نوعی اضافه تشریفی و برای شرافت و برتری دادن روح انسان بر سایر ارواح است، نه اینکه چون روح انسان حقیقتی کاملاً مجرد دارد، این اضافه صورت گرفته است. در روایت دیگری از همان امام این

معنا روشن تر می شود. ایشان در پاسخ به پرسشی درباره معنای «ان الله خلق آدم على صورته» می فرماید:

هي صورة محدثة مخلوقة و اصطفاه الله و اختاره على سائر الصور المختلفة اضافها الى نفسه
كما اضاف الكعبة الى نفسه فقال «بيتي» و «نفخت فيه من روحي». (کلینی، ۱۴۰۵: ۱ / ۱۳۴)

ایشان در روایت دیگری، همه شک و شبهه ها را برطرف می کند:

الروح جسم رقيق قد البس قالباً كثيفاً. (به نقل از: برنجکار، ۱۳۸۹: ۲۰)

در این روایت، روح یک جسم رقیق خوانده شده است. البته این جسم رقیق، ماهیتی مثل همه اجسام متعارف - که در این روایت به قالب کثیف تعبیر شده است - ندارد؛ همان طور که ماهیتش مثل همه امور مجرد تام هم نیست.

خلاصه مباحث فوق و برآیند آیات قرآن، فهم ساحتی متمایز از بدن در انسان است؛ اما این آیات مبارکه درباره میزان تمایز و تجرد این ساحت از انسان ساکت اند. روایات منقول از امامان صادق و باقر^{علیه السلام} این ابهام را می زدایند و به وضوح ماهیت روح را به عنوان ساحت دوم انسان معرفی می کنند. روح انسان امری نه مجرد تام و نه مادی محض است؛ بلکه بر صفات اجسام و یک جسم رقیق است که حالتی بین تجرد تام و مادیت محض دارد. نکته ای که در این قسمت از بحث باید به آن اشاره کنیم، این است که دیدگاه نفس شناسانه ملاصدرا خیلی شبیه به مفاد روایات مذکور درباره حقیقت روح یا نفس انسان است. قبلاً معلوم شد که از نظر وی، نفس انسان تا زمانی که به تدبیر بدن مشغول است و آن را ترک نکرده است، مجرد تام نیست و صورتی مادی می باشد. البته این صورت مادی، ماهیتی مثل همه صور عناصر و معادن ندارد؛ بلکه به دلیل تکاملش بر اثر حرکت جوهری، از اجسام مادی محض فاصله می گیرد و تا زمانی که با بدن است و به تدبیر آن مشغول است، به تجرد تام نمی رسد؛ بلکه تجرد تام بعد از جدایی از جسم برای نفس ممکن می شود. در واقع طبق دیدگاه این حکیم، نفس تا زمانی که عنوان نفسیت دارد، نه مادی محض و نه مجرد محض است و به لحاظ ماهوی یک وضعیت میانه و به تعبیری نیمه مجرد نیمه مادی دارد. به نظر می رسد این همان مطلبی است که از روایات فوق به دست آمد. می توان گفت تعبیر «جسم رقیق» یا «مجانست با ریح» بر دیدگاه نفس شناسانه ملاصدرا قابل اطلاق است. دیدگاه وی بسیار شبیه مفاد روایات است.

راه حل ملاصدرا

به مسئله اصلی این نوشتار برمی گردیم. چگونه می توان رابطه نفس و بدن را تبیین کرد؟ از نظر این فیلسوف، روح و نفس انسان در دوره حیات دنیایی خود با چند بدن به طور مستقیم و غیر مستقیم ارتباط دارد. در هر انسان، سه جسم وجود دارد؛ جسم نوری اخروی، روح بخاری و جسم مادی عنصری. نفس به طور مستقیم فقط

با جسم نوری مرتبط است. سپس این جسم نوری در جسم دیگری به نام روح بخاری غلاف شده و خود این روح بخاری در همین جسم مادی و ملموس و قابل مشاهده، قرار گرفته است. حکیم صدرا جسم نوری را به دلیل ارتباط مستقیم نفس با آن، بدن اصلی نفس و دو جسم دیگر را بدن فرعی می‌داند. ماهیت جسم نوری و روح بخاری با جسم عنصری مادی با هم متفاوت است. ایشان مثلاً برای روح بخاری از تعبیر «لطیف» استفاده می‌کند. گویا روح بخاری با اینکه جسم و غلاف فرعی نفس است، اندکی لطیف‌تر و رقیق‌تر از بدن عنصری است. همچنین برای جسم اخروی تعابیری به کار می‌برد که در ادامه به آن می‌پردازیم. ابتدا به «روح بخاری» به عنوان واسطه میان نفس و بدن می‌پردازیم. این فیلسوف، روح بخاری را این گونه تعریف می‌کند:

این روح لطیف بخاری که حامل قوای ادراکی و تحریکی است، در واقع بدن اصلی برای نفس انسان است. لذا همان طور که تن جسمانی متراکم و انباشته از گوشت و پوست و ... غلاف و قالب برای آن بدن اصلی (روح بخاری) است، روح بخاری نیز به منزله گوشت و پوست و غلاف برای نفس است؛ یعنی روح بخاری، ظهور و قشر برای نفس به حساب می‌آید. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۰: ۶۸)

در عبارت فوق، از روح بخاری به عنوان بدن اصلی نفس تعبیر شده است؛ یعنی این روح و نفس انسان با بدن فرعی که همین بدن عنصری و دارای گوشت و پوست و استخوان می‌باشد، ارتباط مستقیم ندارد. ارتباط نفس با بدن فرعی با همین روح بخاری که بدن اصلی نفس محسوب می‌شود، انجام می‌گیرد. نفس تأثیر و تأثراتش را بر بدن فرعی از طریق بدن اصلی انجام می‌دهد؛ اما باید پرسید روح بخاری چه ماهیتی دارد که نفس می‌تواند مستقیم با آن مرتبط شود؟ اگر به عبارت فوق دقت شود، ملاصدرا از تعبیر «روح لطیف بخاری» برای توصیف آن استفاده کرده است؛ یعنی روح بخاری بدن نفس به حساب می‌آید؛ اما این بدن اصلی ماهیتی مثل بدن فرعی که جسمی کثیف و غیر لطیف است، ندارد؛ بلکه ماهیتی لطیف و رقیق دارد. به همین دلیل، نفس می‌تواند به راحتی با آن مرتبط شود و از این طریق بر بدن فرعی تأثیر بگذارد و یا از آن تأثیر بپذیرد. ملاصدرا برای رهایی از مسئله تعامل علی نفس و بدن این گونه به امری به نام روح بخاری متمسک می‌شود. گویا در نظر این فیلسوف، نفس امری مجرد است و امر مجرد نمی‌تواند با یک امر مادی محض به نام بدن عنصری مادی محض ارتباط مستقیم داشته باشد؛ اما روح بخاری به عنوان یک امر مادی لطیف و رقیق که مادیتی مثل مادیت امور متعارف بر آن حاکم نیست، بدن اصلی نفس است و نفس می‌تواند با این جسم رقیق ارتباط برقرار کند. البته این فیلسوف در کتاب *الشواهد الربوبية* به گونه‌ای دیگر سخن می‌گوید:

اعلم ان الارواح ما دامت ارواحاً لا یخلو من تدبیر اجسام لها و الاجسام قسماً من یتصرف فیہ النفوس تصرفاً اولیاً من غیر واسطه و قسم یتصرف فیہ تصرفاً ثانویاً بالعرض بواسطه جسم آخر قبله ... و اما القسم الاول المتصرف فیہ النفوس فهو من الاجسام النورية

الآخروية الحية بحياة ذاتية غير قابلة للموت و هي أعلى رتبة من هذه الاجسام المشفه التي
يوجدھا هنا ... (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۳۳۵)

عبارت فوق، اجسامی را که نفس در آنها تصرف می‌کند، به دو قسم تقسیم می‌نماید: جسمی که نفس به‌طور مستقیم در آن تصرف می‌کند. ملاصدرا این قسم را از اجسام نوری اخروی به حساب می‌آورد که به‌لحاظ رتبه از اجسام دیگر ارزشمندتر هستند و جسمی که نفس به‌طور غیرمستقیم در آن تصرف می‌کند. شاید تصور شود منظور ملاصدرا در اینجا از جسم نوری اخروی همان روح بخاری باشد که نفس مستقیم با آن ارتباط برقرار می‌کند؛ اما ایشان روح بخاری را غیر از جسم نوری اخروی به حساب می‌آورند. از نظر وی، جسم نوری از طریق حواس ظاهر قابل شناسایی نیست. حواس ظاهری فقط اجسامی مثل آب، هوا، روح بخاری و بدن‌های گوشتی را می‌توانند درک کنند و نفس در آنها با واسطه عمل می‌کند. (همان: ۳۳۵)

بنابراین روح بخاری غیر از جسم اخروی نوری است. در واقع از نظر حکیم شیراز، نفس با سه بدن سروکار دارد: یکی بدن نوری که به‌طور مستقیم در آن تصرف می‌کند، دوم روح بخاری که به‌لحاظ رتبه از جسم نوری بالاتر است و سوم جسم عنصری مادی که از همه آن دو به‌لحاظ رتبه پایین‌تر است. این دو بدن اخیر، بدن‌های فرعی و واسطه‌ای نفس هستند و بدن اصلی نفس همان جسم نوری می‌باشد. بنابراین روح بخاری که در *مبدأ و معاد* بدن اصلی بود، در *شواهد ربوبیه* دیگر بدن اصلی نیست.

به هر حال ملاصدرا برای خروج از بن‌بست مسئله تعامل، به ابدان واسطه‌ای روی می‌آورد. این ابدان حقایقی لطیف هستند و به‌لحاظ ماهیت مثل اجسام محسوس نیستند. روح بخاری جسمی لطیف و نه مادی محض و نه مجرد محض است. بدن نوری اخروی هرچند بدن به شمار می‌آید، از روح بخاری نیز لطیف‌تر است و چون مرتبه‌اش بالاتر بوده، نفس می‌تواند با آن ارتباط برقرار کند و تأثیر و تأثرات خود بر ابدان دیگر را از همین طریق انجام دهد. در واقع چون بدن نوری لطافت و رقتش بیشتر است، برای نفس امکان ارتباط با آن آسان می‌شود.

بررسی و نقد

نکته‌ای که پیش از هر چیز باید به آن توجه داشت، این است که منابع دینی و روایی، منابعی علمی با دغدغه‌های علمی نیستند. مسئله تعامل یک مسئله علمی است که با روشی علمی یا عقلی از طرف دانشمندان به آن پرداخته می‌شود. چنین چیزی را البته نباید از منابع دینی که عمدتاً منابعی برای هدایت انسان هستند، انتظار داشت. بنابراین اگر کسی بخواهد از منظر دینی به بررسی یک مسئله علمی یا فلسفی بپردازد، باید صرفاً به استنباط و دریافت غیر مستقیم دیدگاه دینی از منابع روایی اقدام نماید. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، روایات اسلامی دیدگاهی خاص درباره نفس انسان دارند که کاملاً مخالف با دیدگاه مثلاً فیلسوفان مشاء درباره

ماهیت نفس است؛ اما ملاصدرا براساس فلسفه ابتکاری خودش دیدگاهی را طرح کرد که بسیار شبیه مفاد روایات اسلامی درباره حقیقت نفس است. روایات اسلامی نفس انسان را جسمی رقیق می‌دانستند که یک قالب کثیفی را به نام بدن عنصری بر خود پوشانده است. به نظر می‌رسد چنین نگاهی به ماهیت نفس، نیازی به پیمودن راهی که ملاصدرا یا ابن‌سینا برای حل مسئله تعامل طی کرده‌اند، ندارد. وقتی نفس انسان یک جسم رقیق باشد، چه مشکلی دارد که با بدن عنصری تعامل داشته باشد؟ این مشکل وقتی به‌طور جدی مطرح می‌شود که متفکر و فیلسوفی درباره نفس تصور کند که نفس حقیقتی کاملاً مجرد دارد و هیچ سنخیتی با جسم و جسمانیات ندارد. البته چنین دیدگاهی را مشائیان از جمله ابن‌سینا داشته‌اند. (فیاضی، ۱۳۹۰: ۱۸۶) برای چنین فیلسوفانی ضرورت دارد که تبیین کنند چگونه نفس با بدن عنصری مادی ارتباط برقرار می‌کند. ابن‌سینا چون خود متفطن به چنین مشکلی بوده است، برای رهایی از بن‌بست به روح بخاری متمسک می‌شود که این امر به‌لحاظ عقلی و علمی، دشواری‌های زیادی برای ایشان فراهم می‌آورد؛ اما روایات اسلامی چون دیدگاهی خاصی درباره ماهیت نفس مطرح می‌کنند، چنین دیدگاهی برای حل تعامل علی بسیار راه‌گشا می‌باشد. تعامل یک جسم رقیق و لطیف به نام نفس با بدن مادی کثیف، اگر نگوئیم هیچ دشواری و مشکلی ندارد، دست‌کم دشواری دیدگاه کسانی مثل ابن‌سینا را نیز ندارد. چرا باید ما تأثیر و تأثرات را محدود به روابط بین موجودات مادی محض کنیم؟ چرا اگر یک جسم رقیق و لطیف با یک جسم کثیف و مادی محض ارتباط برقرار کرد، برای تعامل علی دشواری ایجاد شود؟

به هر حال، به نظر می‌رسد اگر فلسفه‌ای بتواند دیدگاه نفس‌شناسانه خود را به دیدگاه دینی نزدیک کند، دشواری‌های مسئله تعامل را کاهش خواهد داد؛ کاری که فیلسوف بزرگی مثل ملاصدرا انجام داده است و در بخش آخر این نوشتار به آن برمی‌گردیم. جالب این است که در روایات اسلامی وقتی از انواع ارواح سخن گفته شده، تنها به انواع ارواح پرداخته شده و از انواع ابدان سخنی به میان نیامده است. در حدیثی آمده است: «ان المرء إذا نام فان روح الحيوان باقية في البدن و الذي يخرج منه روح العقل.» (مجلسی، ۱۳۶۲: ۴۳) در این حدیث از روح حیوان و روح عقل سخن گفته شده است. در روایت دیگری که مرحوم کلینی به حضرت علی علیه السلام استناد می‌دهد، از پنج روح به نام‌های روح‌القدس، روح‌الایمان، روح‌القوة، روح‌الشهوة و روح‌البدن اسم برده شده است. (همان: ۱۰) حال آیا این چند روح واقعاً به‌لحاظ عددی هم چند روح در انسان هستند یا فقط یک روح در انسان وجود دارد و بقیه مراتب یک روح هستند یا دو روح در انسان هست و بقیه قوای مثلاً روح حیوان هستند؟ سخن گفتن در این باره و تحلیل نظر کارشناسان حدیث بسیار مفصل می‌شود و به درازا می‌کشد که البته چندان هم با هدف نوشتار ما سازگار نیست و ضرورتی هم نخواهد داشت.

تنها نکته‌ای که لازم است بیان شود، این است آیا می‌توان روح بخاری را با یکی از این ارواح چندانگی یکی دانست؟ اگر روح و نفس در انسان امری رقیق و لطیف است و بنابر فرض، روح بخاری نیز

چنین ماهیتی دارد، چه اشکالی هست که بگوییم یکی از این ارواح مثلاً روح الحیات یا روح الشبهه همان روح بخاری است و بنابراین روایات اسلامی نیز با روح بخاری مشکلی ندارند و اتفاقاً به آن توجه هم کرده‌اند؟ به نظر می‌رسد کارکرد روح بخاری که فیلسوفانی مثل ابن‌سینا و ملاصدرا مطرح کرده‌اند، با کارکرد ارواح پیش‌گفته یکی نیست. روح بخاری همان‌طور که گذشت، کارکردش واسطه‌گری میان نفس و بدن است؛ اما این ارواح چندگانه هر کدام خاصیت و کارکرد خود را دارا هستند؛ حال چه به‌عنوان یک روح مستقل در نظر گرفته شوند یا به‌عنوان قوه‌ای از قوای یک روح دیگر. در حدیث قبل، کار روح القدس که مختص پیامبران دانسته شده، به عهده گرفتن رسالت و نبوت و امامت است، کار روح ایمان، ایمان آوردن و تأیید مؤمنان از جانب خدا و آرامش بخشی است، کار روح شهوت میل به غذای لذیذ و ازدواج و کارکرد روح قوت جنگ با دشمنان و ... است. از دقت در این کارکردها معلوم می‌شود که چقدر این کارکردها با روح بخاری و کار آن در انسان بنابر فرض فیلسوفان فاصله دارند. لذا نباید چنین تطبیق و تنظیری را کسی انجام دهد.

خلاصه کلام اینکه، دیدگاه دینی اولاً با توجه به نظری که درباره ماهیت نفس و روح دارد، نیازی به تمسک به روح بخاری برای حل مسئله تعامل علی ندارد. این دیدگاه چون برای نفس ماهیتی مادی و البته مادی رقیق و لطیف مطرح می‌کند، اگر در مواجهه با مسئله تعامل مشکلی نداشته باشد، باید بگوییم مشکلاتش بسیار اندک است. ثانیاً در روایات اسلامی نه مستقیم و نه حتی غیرمستقیم از روح بخاری یا ابدان مختلف سخنی به میان نیامده و از ارواح مختلف با کارکردهای خاص خود سخن گفته شده است. بنابراین در این دیدگاه، تمسک به روح بخاری نه لازم است و نه مطابق با واقعیت انسان. در انسان کاری بر جای نمی‌ماند که روح بخاری انجام دهد.

راه‌حل نهایی ملاصدرا

صدرا با توجه به نفس‌شناسی خاص خود، نیازی به تمسک به اموری مثل روح بخاری برای حل مسئله تعامل علی ندارد. نفس از نظر او، ماهیتی مثل مفاد روایات دارد. ایشان می‌گفت نفس تا زمانی که عنوان نفسیت دارد، یعنی تا وقتی که با بدن هست و آن را تدبیر می‌کند، مجرد تام نیست؛ بلکه یک صورت مادی است. البته این صورت مادی، ماهیتی مثل بدن مادی محض نیز ندارد؛ بلکه به‌دلیل میزان نزدیکی که به ملکوت پیدا می‌کند، لطافت می‌یابد؛ اما این لطافت آن را از وضعیت مادی رقیق و لطیف خارج نمی‌کند و مجرد تام نمی‌یابد. نفس تا زمانی که با بدن هست، همین وضعیت عدم مجرد تام و عدم بساطت را داراست؛ اما وقتی این جنبه تدبیری را از دست می‌دهد و در واقع از بدن مادی و عنصری جدا می‌شود، مجرد تام می‌یابد و با

عقل فعال اتحاد پیدا می‌کند. حال اگر پرسشی درباره چگونگی تعامل میان نفس و بدن مطرح شود، مطمئناً کسی مثل ملاصدرا در پاسخ‌گویی به این پرسش از فیلسوفان مشاء راحت‌تر است. چه محظوری دارد که نفسی که ماهیتی رقیق و لطیف دارد و به تعبیر فلسفی، بسیط تام نیست و به مجرد تام نرسیده است، با بدن عنصری تعامل و رابطه دوجانبه داشته باشد؟ چرا باید ارتباطات و تأثیر و تأثرات را به رابطه میان امور مادی محض محدود کنیم؟ اگر جسمی رقیق و لطیف داشته باشیم، آیا این جسم به دلیل رقت و لطافتش نباید بتواند با امری مادی به نام بدن ارتباط دوجانبه داشته باشد؟

به هر حال به نظر می‌رسد نفس‌شناسی حکیم صدرا نیازمند پیمودن راه‌های دشواری مثل اعتقاد به روح بخاری نیست که نه از لحاظ علمی و فلسفی قابل دفاع است و نه حتی می‌توان به لحاظ معارف دینی تأییدی بر آن پیدا کرد. اگر ملاصدرا برای حل مسئله تعامل به جای تأکید بر روح بخاری، بر نفس‌شناسی خاصی که خود با کمک اصول ابتکاری‌اش مطرح می‌کند، تکیه می‌کرد، هم کاری متناسب با فلسفه خویش انجام داده بود و هم راهی مطمئن و قابل قبول‌تر پیموده بود. شاید تمسک به روح بخاری برای مشائیان با توجه به نفس‌شناسی آنها توجیه‌پذیر باشد؛ اما برای ملاصدرا قابل توجیه نیست. چرا باید این فیلسوف از نفس‌شناسی خود برای حل مسئله صرف‌نظر کند یا دست کم آن اندازه که بر روح بخاری تأکید می‌کند، بر نفس‌شناسی خود تکیه نکند؟

نتیجه

مسئله تعامل، دغدغه فیلسوفی مثل ملاصدرا است. ایشان در نفس‌شناسی خود به ابدان مختلفی برای نفس قائل است. از نظر وی نفس انسان به طور مستقیم با جسم نوری اخروی که جسمی بسیار نورانی است، مرتبط می‌باشد. خود این جسم نورانی در بدن لطیف دیگری به نام روح بخاری قرار دارد و روح بخاری نیز به نوبه خود در بدن عنصری مادی جای می‌گیرد. در واقع نفس و روح هیچ‌وقت به طور مستقیم با جسم مادی عنصری ارتباط ندارند تا مسئله چگونگی ارتباط امر مجرد و مادی پیش آید؛ بلکه نفس مستقیم با یک بدن بسیار نورانی و لطیف مرتبط است؛ اما تمسک به چنین ابدانی به لحاظ فلسفی نه قابل اثبات و نه برای فیلسوفی مثل صدرا لازم است و همچنین با روایات اسلامی سازگاری ندارد. نوع نفس‌شناسی صدرا که روح را مادام که با جسم مرتبط است و مرگ بر آن واقع نشده است، امری کاملاً مجرد تام نمی‌داند، مسئله تعامل را توجیه‌پذیرتر و قابل قبول‌تر می‌نماید. این نوع نفس‌شناسی با نفس‌شناسی دینی نیز سازگاری دارد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آل‌بویه، علیرضا، ۱۳۸۹، «نفس تک‌ساختی و میرا بودن آدمی در قرآن»، *فصلنامه تخصصی نقد و نظر*، س ۱۵، ش ۳، ص ۱۵۰-۱۲۱.
۳. افلاطون، ۱۳۸۰، *دوره آثار، تیمانوس*، ج ۳، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، خوارزمی، چ ۳.
۴. اکریل، جی. ال، ۱۳۸۰، *ارسطویی فیلسوف*، ترجمه علیرضا آزادی، تهران، حکمت، چ ۱.
۵. برنجکار، رضا، ۱۳۸۹، «نفس در قرآن و روایات»، *فصلنامه نقد و نظر*، س ۱۵، ش ۳، پاییز، ص ۴۰-۲۸.
۶. پوراسماعیل، یاسر، ۱۳۹۳، *نظریه کارکردگرایی در فلسفه ذهن*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ ۱.
۷. جمعی از مترجمان، ۱۳۹۲، *مسیحیت و فلسفه ذهن و بدن*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ ۱.
۸. جمعی از مترجمان، ۱۳۹۳، *نظریه‌های دوگانه‌انگاری و رفتارگرایی در فلسفه ذهن*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ ۱.
۹. دکارت، رنه، ۱۳۷۶، *انفعالات نفس*، ترجمه منوچهر صانعی دره‌بیدی، تهران، الهادی، چ ۱.
۱۰. صدرالدین شیرازی، محمد، ۱۳۶۳، *رساله حشر*، ترجمه و تصحیح محمد خاجوی، تهران، مولی.
۱۱. صدرالدین شیرازی، محمد، ۱۳۸۲، *الشواهد الربوبية*، قم، انتشارات مطبوعات دینی، چ ۱.
۱۲. صدرالدین شیرازی، محمد، ۱۳۹۰، *مبدأ و معاد (بخش معادشناسی)*، ترجمه و شرح جعفر شانظری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چ ۱.
۱۳. صدرالدین شیرازی، محمد، ۱۹۹۰ م، *الحكمة المتعالية في الاسفار الاربعة*، ج ۸، بیروت، دار التراث العربي، الطبعة الرابعة.
۱۴. طباطبایی، سید مصطفی، ۱۳۸۰، *فهرنگ نوین*، تهران، اسلامی، چ ۱۵.
۱۵. فیاضی، غلامرضا، ۱۳۹۰، *علم النفس فلسفی*، قم، مؤسسه امام خمینی، چ ۲.
۱۶. کاپلستون، فردریک، ۱۳۸۵، *تاریخ فلسفه غرب*، از دکارت تا لایب‌نیتس، ج ۴، ترجمه غلامرضا اعوانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی و سروش، چ ۲.
۱۷. کاپلستون، فردریک، ۱۳۸۷، *تاریخ فلسفه غرب*، ج ۲، ترجمه ابراهیم داجو، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۱.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۵ ق، *فروع الکافی*، ج ۱ و ۳، بیروت، دار الأضواء.
۱۹. مجلسی، محمد باقر، ۱۳۶۲، *بحار الانوار*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۲۰. مسعود، جبران، ۱۳۸۰، *الرائد*، ترجمه رضا انزابی‌نژاد، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، چ ۳.
- منصوری، بیژن، ۱۳۹۲، «بررسی «مسئله تعامل علی» از دیدگاه ملاصدرا»، *فصلنامه علمی - پژوهشی ذهن*، س ۱۴، تابستان، ش ۵۴، ص ۱۴۷-۱۲۰.